

TERMÉS

A végvárak élete

Balassi Bálintra emlékezve szólnunk kell a török elleni harcokról. Ez egyáltalán nem felesleges, még akkor sem, ha a szépirodalomtól, tehát Gárdonyi örökbecsű regényétől kezdve a nagy történészek kitűnő munkáit is figyelembe vesszük. Annál is inkább érdemes áttekinteni ezt a kérdést, mert nem hiszem, hogy a Honismereti Akadémia résztvevői tagjai a téma irodalmát részleteiben ismernék. Fontos tehát, hogy világosan lássuk, mit is jelentettek egyáltalán a török harcok, nemcsak Magyarország, hanem Európa szempontjából. Közép Európa, azon belül Magyarország, fekvése miatt sokkal inkább ki volt téve olyan keletről jövő támadásoknak, amelyekhez hasonlókkal más európai országoknak nem kellett megküzdeniük. Gondoljunk csak például a tatárjárásra. Ezek olyan jellegű hadjáratok voltak, amelyeket Európa nem ismert. Némi anakronizmussal azt lehet mondani, hogy ezek a XX. századi úgynevezett totális háborúkhöz hasonló harcok voltak. Ezekhez képest például az időben jelentősnek tűnő, az angolok és a franciák között zajlott „százéves háború”, vagy a „harminczéves háború” bizony jámbor zarándok menet volt. Nem becsülve le persze borzalmaikat, de azok pusztításai valósággal eltűpültek a török háborúk mellett. Vagy amiről Európa legendákat mesélt: a hunok vagy az avarok hadjáratai sem vethetők össze a tatárjárás pusztításaival. Természetesen a török háborúk nem egy második tatárjárást jelentettek, egészen más jellegű háborúk voltak, mindenestre Európa délkeleti térségeit igen keményen érintették.

Nincs itt lehetőség arra, hogy a török európai megjelenéséről és a balkáni térhódításairól részletesen beszéljek. Elegendő most, hogy Nagy Lajos volt az első magyar király, aki valamilyen formában már találkozott a török előretörésével, de igazán komolyan Zsigmond korában vált veszélyessé. A magyar ismeretterjesztő és tudományos történeti munkákban általában az olvasható, hogy Magyarország tartóztatta föl az Európa fel tőrő törököket. Ez igaz, de azt sem szabad elfelejteni, hogy amikor először megismerkedtünk a török veszéllyel, Nagy Lajos nemcsak Magyarország, hanem Lengyelország királya is. Később Zsigmond nemcsak Magyarország királya volt, hanem Csehország királya, német király, majd német-római császár is. Azután Albert nemcsak Magyarország királya volt, hanem többek között osztrák herceg, német és cseh király is. Továbbá: I. Ulászló nemcsak magyar király volt, hanem lengyel király is. Mátyás, amellet, hogy magyar király volt, lényegében a cseh királyi címet is birtokolta – bizonyos területeknek tényleges ura volt –, nem is beszélve arról, hogy élete utolsó időszakában Ausztria egy részét is uralta. Aztán utódai, a Jagellók egyszerre voltak magyar királyok és cseh királyok, s a család másik ága birtokolta a lengyel koronát. Ez igen jelentős dolog, és ennek ismeretében talán jobban megértjük azokat, akik 1526-ban úgy gondolták, hogy olyan királyt kell Magyarország trónjára ültetni aki nem csak magyar király, hanem más országnak is uralkodója. Például azt a Ferdinándot, akit megválasztottak cseh királlyá, ezen kívül osztrák főherceg volt, és akinek a bátyja Európa hatalmas nyugati, dél-nyugati részének, a Spanyol Királyságnak is uralkodója volt, V. Károly német-római császár személyében. Ez bizony nagyon komolyan nyomott a latba, ezzel szemben Szapolyai János esetében, bár a későbbiek során kialakultak bizonyos lengyel kapcsolatai, ezt össze sem lehetett hasonlítani a hátszállyal, amivel Ferdinánd rendelkezett. És ezek a többletek bizony érvényesültek.

Már a Jagellók korában nem csak a cseh segítség számított, hanem az is, hogy a horvátországi véghegyeket például jelentős részben Stájerország finanszírozta. Nem mintha jámbor emberbarátok lettek volna, hanem a saját jól felfogott érdekükben, mert egy-egy török portya könnyedén eljuthatott hozzájuk. II. Lajosnak, vagy az apjának külön cseh kancelláriája volt Budán, amelynek a felhívásai megmaradtak, s a jegyzékek is, hogy mit fizettek időről-időre, hogyan járultak hozzá a csehek a magyarországi hadiköltségekhez. Ezek a kimutatások ma is megvannak, magam is eredetiben láthattam a Trebovi Rosenbergschwarzenberg Levéltárban.

A török európai jelenlétének a megítélése külön előadás tárgya lehetne. A XIV., sőt a XV. században sikerült is, sokan még abban reménykedtek, hogy a törököt ki lehet űzni Európából. Ezzel megróbálkozott először Zsigmond király, akinek 1396-os kudarcra meglehetősen látványos volt. Ugyancsak a török kiűzésére bízta az európai közvélemény Hunyadi Jánost, akinek azonban ezek az elképzelései minden erőfeszítés ellenére sem válhattak valóra. Nála sokkal óvatosabb és sokkal realistább volt fia, Mátyás király, akit viszont a hazai közvélemény részben azért marasztalt el, hogy nem indított olyan nagyszabású törökellenes hadjáratokat, mint az apja, noha ennek semmi realitása nem volt, és katasztrófába vitte volna Magyarországot. Ami persze nem jelenti azt, hogy a török hatalom legyőzhetetlen lett volna. Egyébként is legyőzhetetlen hatalom, bevehetetlen vár csak az íróasztal mellett létezik, a valóságban nincs, gondoljuk csak meg, hogy Timúr Lenk 1402-ben, Anatóliában, Ankara mellett tönkre verte a retteget török szultánnak, Bajazidnak a hadait. Európa, ha összefog, egyesült erővel szintén megtehetné volna, de hát ez is csak íróasztal melletti okoskodás, az összefogás, az egységes hadvezetés nem egyszerű dolog. Számunkra – bármilyen szomorú – a tényleges összefogás időszaka csak a XVII. század végére jött el. De hát ki tudhatta ezt, például Mohács Magyarországon. Zsigmondé volt az a felismerés, hogy az országot a török nyomulással szemben leginkább egy végvár-rendszer mentheti meg. Arra persze, hogy egy gyorsan mozgó hadsereggel szemben a várak fontosak lehetnek, már sokkal régebben rájöttek, például a szentföldi lovagok a XII-XIII. században, amikor várak egész láncolatával védtek meglehetősen törékeny királyságukat.

Kiépült tehát a magyarországi várrendszer, mégpedig – bármilyen döbbenetes – egy egész fiatalon Budára került firenzei bankárfiú által, aki kitűnő pénzügyi szakember és valószínűleg katonai zseni is volt. Ozorai Pípó sorozatos győzelmeket, és csakis győzelmeket aratott a török fronton, kiépített egy nagyszerű védővonalat, és az ő keze alatt vált kitűnő katonává Hunyadi János. Ez a védővonal a lehetőségek szerint tartani tudta a frontot, természetesen nem tudta megakadályozni azt, hogy kisebb-nagyobb portyázó csapatok ne jussanak el az ország belsejébe. Mátyásnak volt a zsenialitása, hogy ezt a védővonalat még előrébb nyomta, ezáltal gyakorlatilag Bosznia is a Magyar Királyság része lett, hiszen Jajce és Szabács várán magyar zászlók lengtek. Nagyon ügyesen akkor indította a hadjáratokat, amikor a szultáni had távol volt, tehát a téli időszakokban. Mire a szultáni hadsereg megérkezett, a várak magyar kézen voltak, s hiába próbálták visszafoglalni. Az egyik várnál megismétlődött a Dugonicsi példa: kritikus helyzetben egy magyar vitéz, sajnos a nevét nem ismerjük, magával rántotta a mélybe a zászlós törököt, így a vár megmenekült.

A Jagellók Magyarországot szokták sokféleképpen elmarasztalni, amiben természetesen sok igazság lehet. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy Magyarországnak olyan folyamatosan hadban tartott, viszonylag nagy létszámú hadseregeket kellett a végvárakban, és a végváraikon kívül is alkalmaznia, amit az akkori Európában egyetlen hatalom sem tett meg, ugyanis nem volt rákényszerülve. Ilyen méretű hadsereg állandóan fegyverben tartása az akkori európai országok költségvetésében megoldhatatlan feladat volt. És miért lett volna megoldható feladat Magyarország számára? Ennek a védelemnek tehát előbb-utóbb mind gazdaságilag, mind pedig katonailag össze kell omlania. Voltaképpen tehát nem csodálkozhatunk azon, hogy az következett be, ami bekövetkezett. 1526-ban új helyzet állt elő: ekkor derült ki, hogy nincs második, harmadik védővonal. Azok a várak, amelyek az ország belsejében voltak, nem azt a célt szolgálták, hogy egy ilyen típusú és méretű támadó hadseregnek komolyan ellent tudjanak állni, mint az oszmán-török haderő. Ezek a várak elsősorban lakóépületek voltak, egy-egy jelentősebb főúri család rezidenciái, birtokközpontjai. Védővonal tehát nincs, arra pedig se idő, se pénz, hogy komolyan megerődítsék őket, így voltaképpen nem lehet csodálkozni, hogy az események 1526 és 1541 között úgy zajlottak, ahogy zajlottak. Ehhez még hozzá kell tenni a két ellenkirály harcát, bár ez önmagában még nem okozott volna tragédiát.

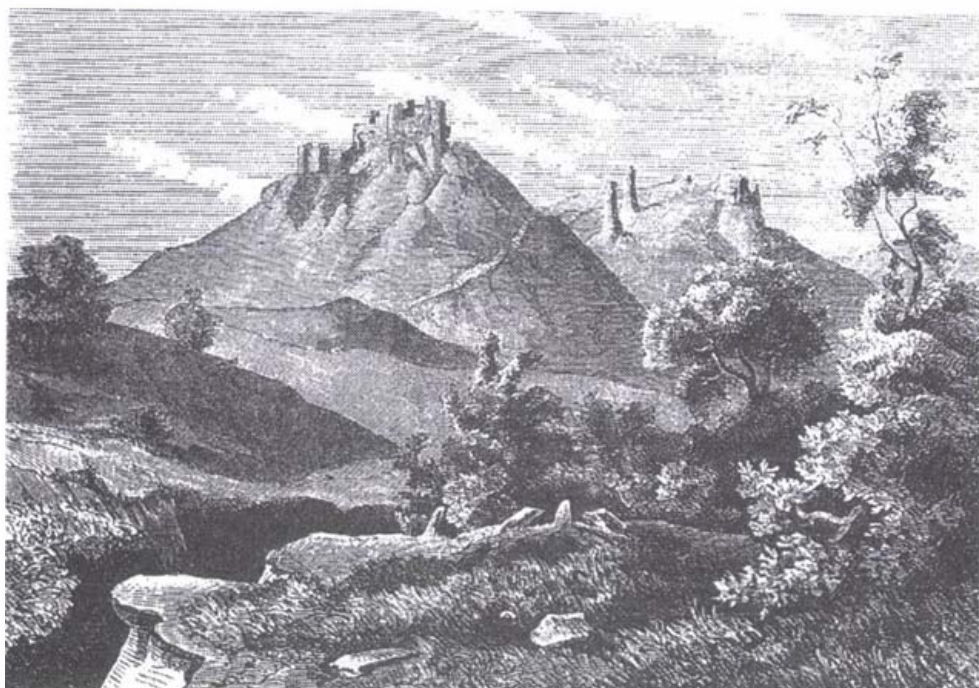
1541 után új helyzetben volt az ország, ami addig elképzelhetetlen volt: a törökök megjelentek és tartósan berendezkedtek az ország szívében. Néhány év alatt olyan szilárd éket építettek ki, amit 1683-ig nem sikerült megbontani. A következő évtizedekben az is bebizonyosodott az, hogy az éket körülölelő karéjt, Ferdinánd és utódai nem képesek teljes egészében megvédeni. Nem képesek megoltalmazni ezt a széles karéjt a tenger mellék váraitól kezdve egészen a Dél-Erdélyt védő várakig. Az 1551-52-es várháborúk is bizonyították ezt, amikor az iv legdélibb részét, a Temes-vidéket kellett földadni. 1566-ban Gyula elvesztésekor kiderült,

hogy még a kisebb ívet sem képesek védeni. Így oszlott meg a tulajdonképpeni Magyarország két részre: a Királyi Magyarorszáig volt az egyik fél ív, és a mindenkorai erdélyi fejedelmeké volt a másik fél ív.

Az erdélyi fejedelmeket persze elmarasztalta az akkori európai közvélemény – ha a szó mai értelemben nem is beszélhetünk akkori közvéleményről. A Habsburg uralkodók pedig kigyót-békát kiabáltak rájuk, mint a Török Birodalom kiszolgálóira, a török hatalom elfogadóira. Az erdélyi fejedelmek azonban nagyon jól tudták, hogy kényszerűségből vállalták a töröknek való adózást és a töröknek való főhajtást, azért megmaradtak magyarnak és kereszténynek. Olyannyira, hogy néha a mai ember számára döbbenetes dolgokra ragadtatták magukat. Így amikor különböző hadi érdeméért címereket adományoztak, ezek tucatjain jelenik meg a török-magyar harcok ábrázolása. Soha Erdélyi fejedelem olyan nemesi címet nem adományozott, amelyen keresztény harcolt volna keresztény ellen noha, voltak ilyen harcok, hiszen gyakran szembekerültek a Királyi Magyarországgal. Gondoljuk csak meg, ez legalább olyan, mint ha a kádári Magyarországon valaki olyan kitüntetést kapott volna, melyen egy szovjet katonát dőf le a magyar katona.

Az erdélyi végvárok formailag ugyan a Királyi Magyarország ellen védték Erdélyt, de egyszerűsrimind törökellenes várak is voltak. Nem véletlen, hogy Váradot, és a többi erődtítményt az erdélyi fejedelmek nagyon tudatosan úgy igyekeztek kiépíteni, hogy török támadásnak is ellent tudjanak állni. Más kérdés, hogy az erdélyi török végvár-rendszer igazán kritikus helyzetben összeomlott, ez azonban eléggé szerencsétlen eseményeknek a következménye. A lényeg az, hogy a végvári rendszerre szükség volt, ezek a várak nem rendszerben épültek Magyarországon, mint említettem birtokközpontok vagy rezidenciák, részben pedig királyi várak voltak. Át kellett őket tekinteni, s nem véletlen, hogy ekkoriban születnek meg egymás után a térképek is Magyarországról. Elvileg a legfontosabb, hogy a várak lezárják a fő közlekedési utakat, amelyeken a török előre juthatott volna. Azonban a várakról kiderült, hogy voltaképpen éppen ennek a funkciónak nem felelnek meg, mert például a magánvárak, egy-egy főúri család lakóhelyei, ha a frontvonalba kerültek, akkor a család számára elértéktelenedtek. Tulajdonosaik sorban ajánlották fel a királynak, akinek aztán gondoskodnia kellett a védelmükről. Ezek a várak – a korabeli nyugat-európai hadmérnökök, hadvezérek megnyilatkozásai, jelentései szerint – teljesen alkalmatlanok katonai funkcióra, mindet le kellene rombolni, és helyettük erődöket kellene építeni. Erre pedig nem volt pénz ezért – hála Istennek – ez az elvileg tökéletes, de gyakorlatilag megvalósíthatatlan ötlet nem valósult meg. Igaz ugyan, hogy egyes épületeket, amelyek alkalmatlanok voltak hadi célokra, a magyarok vagy a törökök lerombolták, de a többségüket megtartották. Hiszen ha egy vár, várkastély csak napokra föl tudja tartani a török sereget, már nyereség, mert ezek a napok nagyon sokat jelentettek. Itt néhány nap, ott néhány nap, közben a had menetelése is időt vett el, ami azt a viszonylag rövid időt, amit a törökök nagyobb támadásra tudtak szánni Magyarországon, lényegében kitöltötte. Ennek köszönhető, hogy a törökök hiába indították sorozatos támadásaikat, a végvár-rendszer kitarzott. Az 1541 és 1544 között elfoglalt területeket a későbbiekben képtelenek voltak jelentősen szélesíteni. Mert abból álltak a háborúk, hogy elfoglalt néhány várat a török, utána tőle is visszafoglaltak néhányat, tehát ilyen lüktető ritmussal folytak a végvári harcok.

Melyek is voltak ezek a várak? Hát voltak *királyi várak*, *magánvárak*, *várkastélyok*, ezen kívül *fallal körülvett városok*. A középkori Magyarországnak gyakorlatilag minden királyi városát – leszámítva olyan alföldi városokat, mint mondjuk Szeged, vagy Debrecen – kőfalak vettek körül, ezek természetesen felértékelődtek. A mintegy félezernyi mezővárost azonban – néhány kivételtől eltekintve – nem védték falak. Aztán ott voltak a *püspöki*, *érseki székhelyek*, olyanok is, mint Esztergom, ezeket szintén falak védték. Ezen kívül voltak olyan erődtítmények, mint a *templomok*, amelyek egy-egy faluban a legerősebb építmények voltak. A különösen szilárdan épített templomokat vagy lerombolták, hogy ne tudja várrá építeni az ellenfél, vagy megerősítették. Ezen kívül *kolostorok* egész sora vált erődtítménnyé. Többek között olyan, mondhatni hagyományos, erődített kolostorok is, mint Pannonhalma, amely már a tatároknak is ellenállt, vagy a kitűnő fekvésű Tihany, és még jó néhány más is. A XVII. században sajátos védelmi rendszert alkottak a *hajdú városok*. Ezen kívül voltak különböző *megfigyelő helyek*, *őrtornyok*, melyek azt a célt szolgálták, hogy a török hadmozdulatokat lehetőleg időben jelentsék. Ilyen volt a felvidéki, viszonylag közeli Korponán és még sok helyen.

Sírok vára (Csorba Csaba: Legendás váraink. Magyar Könyvklub. Bp. 1999.)

Végvári harcok jellemezték tehát a XVI. századot. Gondoljuk csak meg: 1526 után igazán nagy csatát Magyarországon csak 1596-ban vívtak, tehát a szultáni had csak 70 évvel Mohács után került szembe királyi fősereggel, és utána megint a XVII. század utolsó harmadáig kellett erre várni. Ezek a látszólag apróbb csaták azonban iszonyatos veszteségekkel jártak. A várakban a középkori állapotokhoz képest viszonylag nagy létszámú őrséget kellett tartani, hiszen akkor a legtöbb várban tucatnyinál több fegyveres ember nem igen tartózkodott. Még az esztergominak sem volt komoly őrsége – pedig ez érseki vár volt. Az összeírásokból tudjuk, hogy 1526 előtt körülbelül két tucatnyi fegyveres ember szolgált az esztergomi várban, többre nem volt szükség.

A török időben egészen más volt a helyzet. Nemcsak nagy létszámú őrségre volt szükség, hanem különösen lovasságra. Hiszen az állandó török portyáknak csak a lovasság tudott gátat vetni, ha elég nagy létszámú volt. A gyalogságot csak kiegészítő erőként tudták alkalmazni egy-egy viszonylag nagyobb csatában. A legtöbb vár alkalmatlan volt több lovas elhelyezésére, pedig legalább 60-80-100 lovas kellett egy várba, hogy tisztességes erő legyen. Több közeli vár lovasságának kellett összefognia ahhoz, hogy legalább 600-800 lovas szállhasson szembe a gyakorta több ezres, sőt néha a 10 ezret is megközelítő török erővel. Márpedig a ló elhelyezése sokkal nagyobb helyet igényelt, mint az embereké. A ma ismert várak kőfalain kívül volt általában a *huszárvár*, az a palánk, ahol az istállókat helyezték el, és itt állomásoztatták a lovasságot. Persze nem annyi lónak kellett, ahány lovas van, hanem tartaléknak is, hiszen legalább annyi ló pusztult el az összecsapásokban, mint ember.

A török számára fontos volt, hogy minél nagyobb területeket hódoltasson meg, és gyakran előfordult, hogy a vár ugyan magyar kézen volt, de a környéken minden falu a töröknek hódolt, mert nem tudta megvédeni. A nagy magyar végvárak katonái rendszeresen behajtották az adót a török hódoltsági területéről, például a szigetváriak Dél-Dunántúlról és az Alföld bizonyos részeiről. Az Alföld más részeiről pedig a gyulaiak, nem is beszélve az egriekről. Ez a három vár látta el ezt a funkciót, később, 1566-ban Gyula és Szigetvár elesett, maradt Eger egészen 1596-ig. A végvárak tehát ilyen feladatokat is elláttak. A várakat fenn kellett tartani, a várbirtokok jövedelme a várak ellátását szolgálta, persze ez nem volt elegendő. Birtok kellett

és jövedelem, ezért az egyházi birtokban lévő várakat, az egykori érseki, vagy püspöki központok teljes birtokállományát nem egy esetben a várak mellé rendelték, emiatt az egyház jövedelme drasztikusan csökkent ebben az időben. De még ez sem volt elegendő, hiszen Magyarország teljes jövedelme is csak töredékét fedezte a katonai kiadásoknak. Meg kell mondanunk, hogy a törökök számára sem volt egyszerű a dolog, hiszen a nagy létszámú török hadsereget és a sok várat az első évtizedekben csak úgy lehetett fenntartani, hogy a birodalom más részeiből származó adókat fordították magyarországi uralmuk fenntartására. Például az egyiptomi adót, úgy ahogy volt, zsákokban egyenesen Budára szállították, és szét osztották. A XVI. század utolsó harmadában rövid időre önfenntartó lett a Török Birodalom magyarországi területe. A későbbiek során aztán a hadi pusztítások és egyéb okok miatt megint arra kényszerültek, hogy a birodalom más részéről fordítsanak ide pénzt.

A várharcok során kialakult az a jellegzetes, könnyűlovas taktika, ami lesvetésekből, kisebb-nagyobb összecsapásokból állt. Hirtelen megrohanással gyakran sikerült kisebb-nagyobb várakat elfoglalniuk. Ez annak is köszönhető, hogy nem épültek ki igazán komoly, több lépcsős erődök, ahol a megrohanás képtelenség lett volna. Győr visszafoglalásánál például Schwarzenberg és Pálffy egyszerűen törökül beszélő embereket küldtek a várkapukhoz, és amíg azok fönntartották az őrséget, addig a petárdát a kapura erősítették, fölrobbantották a kaput és bezúdult a magyar huszárság. Egész Európa csodálatát váltotta ki ez az esemény, a Schwarzenbergék szépen kivagdosták és összegyűjtötték az akkori Európa röplapjait és egyéb tudósításait. Én magam is láthattam a máig várunkban lévő levéltárunkban, ott sorakoznak szépen egy mappában. A család egyik legnagyobb dicsősége volt ez a győri diadal.

A védelem reménytelennek tűnt a török túlerővel szemben, mégis sikerült megtartani az országot, bár iszonyatos veszteségek árán. Gondoljunk csak meg, hogy mit veszített Magyarország: a Dunántúlból milyen piciny karéj maradt. Sokkal többet veszített délen: Horvátország, Szlavónia nagy részét elfoglalta a török. A balkáni szláv népek közül egyedül a katolikus horvátok nem hódoltak be a törököknek megmaradtak katolikusnak, azok is, akik a királyi területen voltak, és azok is akik török területre kerültek. Ezzel szemben a szerbek, a bosnyákok és a többiek jelentős része áttért az iszlám hitre, török zsoldos lett. A magyarországi török zsoldjegyzékekből világosan kiderül, hogy az „igazi” törökök a várak többségében olykor kisebb-ségben voltak, muszlim hitre áttért, vagy át nem tért, de török zsoldban lévő délszlávok harcoltak illetve adták a helyőrséget a török kézen lévő magyar várakban. A magyar nyelvben egy nem egy kifejezetten rokonszenves kifejezéssé vált a martalócok neve. A *martalóc*szok többsége, vagy gyakorlatilag az egésze dél-szlávokból állt; ezek voltak azok a harcosok, akik nem kaptak zsoldot, hanem a rablásokból, különböző katonai akciókból származó jövedelemből éltek.

A végvári harcokra vonatkozó írásos forrásanyag a korábbi korokhoz képest meglehetősen nagy méretű, szinte mindenféle elmélet bizonyítására található támpont. Az egyik azt bizonyítja, hogy az összes magyar végvidéki katona koldus volt és éhezett, a másik pedig azt, hogy azért a végvári harcokból szépen meg is lehetett élni. A birtokok jövedelméből, zálogba vett birtokokból jó néhány várkapitány egész tisztességes vagyont szedett össze. Legismertebbek talán a Rákócziak, akik a végvári harcokban fölemelkedve váltak Magyarország legjelentősebb birtokos családjává. De említhetjük az Eszterházyakat és sok más családot is, tehát az elszegényedő és véráztatta Magyarországon azért meg is lehetett gazdagodni. Persze nem mondom azt, hogy ez a meggazdagodás tisztességtelen lett volna. Mert becsülettel munkával szedték össze a Rákócziak a vagyonukat, és egész Európa csodálatát kivívó győzelmeiket arattott az a Rákóczi Zsigmond, aki Szikszónál és máshol is jelentős török hadakat vert meg, szintén reménytelen helyzetben.

Köszönöm, hogy meghallgattak. Higgyék el, hogy még nagyon sokat és nagyon szívesen beszélnék a török időkről, annál inkább, mert még egyetemi hallgatóként, Sinkovics professzor úr szemináriumában Marosi Endre barátommal, azt a feladatot kaptuk, hogy ő a dunántúli, én az észak-magyarországi végvári rendszer kialakulását tanulmányozzuk. Idestova négy évtizede foglalkozom tehát ezzel a kérdéssel, de azt hiszem, hogy még négy évszázad múlva is sok munkát adhat ez a téma az akkor élő történészek számára.

Csorba Csaba